

УДК 343.221.51

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.11.51>**Сергій Лук'яненко,**

аспірант кафедри кримінального права

Національного університету «Одеська юридична академія»

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

Вагоме значення економічних агентів як учасників різноманітних суспільних відносин призвело до необхідності більш жорсткого урегулювання їхньої діяльності в рамках не лише цивільної та адміністративної відповідальності, але й кримінальної. Після внесених у 2013 році змін до Кримінального кодексу України до кола суб'єктів кримінальної відповідальності було включено юридичних осіб. Таке рішення законодавця породило низку теоретичних та практичних проблем, які пов'язані з реалізацією вітчизняних кримінально-правових норм і вирішення яких потребує дослідження світового досвіду урегулювання даного питання.

У статті проаналізовано наявні наукові підходи щодо існування різновидів моделей кримінальної відповідальності юридичних осіб у різних країнах. Окреслено три основні концепції формування кримінальної відповідальності юридичних осіб. Проаналізовано два основні елементи, що можуть бути виділені в рамках концепції повного визнання інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб. Детально досліджено модель одночасного притягнення до кримінальної відповідальності юридичної особи та фізичної особи, яка займає панівну позицію у законодавстві більшості країн, які встановили можливість притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб. Вказаний аналіз здійснено на основі законодавства США, Польщі, Франції. Також проаналізовано особливості кримінальної відповідальності за економічні делікти за законодавством Нідерландів. Окрему увагу приділено кримінальному законодавству Естонії та Мальти, відповідно до якого притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб може не пов'язуватися з притягненням до відповідальності фізичних осіб, що вчинили кримінально карані діяння. Надано критичну оцінку законодавству вказаних країн та визначено можливість використання їхнього досвіду в Україні.

Детально проаналізовано наявні у законодавстві зарубіжних країн підходи щодо видів юридичних осіб, які можуть бути притягнутими до кримінальної відповідальності. Встановлено, що традиційним є підхід притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб приватного права. Також обгрунтовано, що у практиці зарубіжних країн така відповідальність застосовується до осіб, які здійснюють свою діяльність з метою отримання прибутку. Виокремлено перспективні напрями використання зарубіжного досвіду у законодавстві України.

Ключові слова: юридична особа, кримінальна відповідальність, заходи кримінально-правового впливу, зарубіжний досвід, суб'єкт кримінальної відповідальності.

Постановка проблеми. Зміна соціально-політичного та економічного устрою суспільства завжди вимагає швидких реакцій регулятора, які спрямовуються, з одного боку, на унормування нових суспільних відносин, а з іншого – на забезпечення дієвих механізмів їх захисту у тому числі шляхом застосування норм кримінального права. Традиційно необхідність кримінально-правової охорони нових суспільних відносин забезпечувалась криміналізацією конкретних форм дій чи бездіяльності. Водночас, з огляду на стрімкий розвиток економічних відносин та зростання впливу на соціально-економічні процеси з боку економічних агентів, виникає необхідність перегляду усталених позицій та забезпечення кримінально-правової охорони суспільних відносин

шляхом розширення кола суб'єктів кримінальної відповідальності за рахунок включення до нього юридичних осіб приватного та публічного права, які традиційно не були суб'єктами кримінальної відповідальності. Як слушно зауважують вчені, питання щодо запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб навіть у таких країнах, на основі яких створено ЄС, викликає бурхливі дискусії. Якщо законодавці англосаксонської системи права (Англії, США, Канади) не бачили проблеми запровадження такої відповідальності, то у континентальній Європі визнання юридичних осіб суб'єктами кримінального права викликало серйозні дискусії, пов'язані з основами класичного кримінального права романо-германської системи [1, с. 505-506].

Необхідно відзначити, що незважаючи на те, що кримінальне законодавство багатьох країн уже давно запровадило практику кримінальної відповідальності юридичних осіб, вітчизняний законодавець лише декілька років тому зробив відповідні кроки у цьому напрямі, доповнивши КК України відповідними нормами. Більше того, у вітчизняному науковому дискурсі досі продовжуються дискусія щодо необхідності встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб, співвідношення такого підходу з установленнями та традиційними інститутами кримінального права, порядку реалізації вказаних кримінально-правових норм тощо. У контексті цього важливим науковим завданням у царині цієї проблематики є вивчення зарубіжного досвіду реалізації норм кримінального права щодо юридичних осіб та оцінка найбільш вдалих його моделей для подальшого застосування у вітчизняній правозастосовній практиці.

Проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб досліджувала значна кількість науковців, зокрема Є. Ю. Антонова, П. М. Бірюков, Р. В. Вереша, В. К. Грищук, П. П. Іванова, О. О. Михайлов, Є. Л. Стрельцов, О. В. Сосніна, А. В. Савченко, І. В. Сітковський, О. Ф. Пасека, П. Л. Фріс, І. І. Чугуніков та інші вчені. При цьому, зважаючи на інноваційний характер такого інституту, у доктрині та практиці кримінального права України та країн пострадянського простору значна кількість наукових робіт вказаних дослідників присвячена саме аналізу зарубіжного досвіду притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Проте аналіз значної кількості наявних досліджень свідчить про їх констатуючий характер та опис норм кримінального права зарубіжних країн. На нашу думку, у сучасних умовах актуалізується необхідність критичного осмислення таких практик застосування кримінального закону у контексті впровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб в Україні.

Метою статті є аналіз окремих підходів щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб у законодавстві зарубіжних країн та критичне осмислення наявних теоретико-прикладних підходів.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає професор Є. Л. Стрельцов, складні процеси, які відбуваються сьогодні в Україні, потребують як власного досвіду суспільного розвитку, так і використання результатів, які накопичені у зарубіжних країнах. Стосується це і вирішення багатьох правових проблем, в тому числі й протидії злочинам

[2, с. 66]. У наукових джерелах вченими аналізується значна кількість різноманітних концепцій щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб. Досліджуючи вказану проблематику на рівні дисертаційного дослідження, О. О. Михайлов виокремлює три концепції розуміння кримінальної відповідальності юридичних осіб:

1) повне заперечення інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб. Цим шляхом пішли деякі країни Східної Європи – Болгарія, Угорщина, Білорусія;

2) повне визнання інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб. У деяких країнах принцип кримінальної відповідальності юридичної особи не усуває кримінальної відповідальності фізичної особи. Такий принцип закріплено у Кримінальному кодексі Франції. Подібна позиція закріплена законодавством КНР, Литви, Молдови, Естонії. Кримінальні кодекси Ісландії та Норвегії передбачають, що санкції щодо юридичної особи можуть бути застосовані навіть у тому разі, якщо конкретна винна фізична особа не установлена та/або не може бути покарана за злочин;

3) застосування непрямой кримінальної відповідальності юридичних осіб. Прикладом цього є Німеччина, Австрія тощо [3].

Загалом підтримуючи запропоновані дослідником концепції, вважаємо, що у контексті аналізу зарубіжного досвіду з метою впровадження його кращих зразків у вітчизняну практику окремі його складники можуть бути значно деталізовані за конкретними критеріями. На нашу думку, глибокого аналізу потребує досвід тих країн, які повністю сприймають можливість застосування кримінальної відповідальності до юридичних осіб, та характеристика окремих складників механізму її реалізації з метою подальшого використання позитивних напрацювань на теренах України.

Окремими складником, який потребує детального аналізу, є *«модель одночасного притягнення до кримінальної відповідальності юридичної та фізичної особи»*, тобто можливість одночасного притягнення до кримінальної відповідальності юридичної та фізичної особи за вчинення одного й того ж кримінального правопорушення. Як зазначають П. Л. Фріс та І. Б. Медичкий, за загальним правилом кримінальна відповідальність корпорацій не виключає аналогічної відповідальності фізичних осіб – безпосередніх виконавців злочину. Особливістю КК США 1962 р. є регламентування абсолютної відповідальності, тобто відповідальності незалежно від вини, коли юридичній особі інкримінується об'єктивне ставлення у провину [4, с. 339].

Так, відповідно до кримінального законодавства Польщі кримінальна відповідальність юридичних осіб є похідною від злочинного діяння відповідної фізичної особи, і тому притягнення до кримінальної відповідальності юридичної особи не виключає кримінальну відповідальність фізичної особи, а доповнює її та співіснує з нею, фактично закріплюючи принцип подвійної кримінальної відповідальності за вчинений злочин. У ст. 4 Закону Республіки Польща «Про відповідальність колективних суб'єктів за дії, заборонені під загрозою покарання» відповідно до загального принципу закріплено, що слухання можуть бути розпочаті лише після того, як судом було постановлено обвинувальний вирок щодо фізичної особи. У випадку, коли розгляд кримінальної справи щодо фізичної особи було припинено з причин, які виключають кримінальне переслідування (смерть), може розпочатися судове слухання щодо обвинувачення юридичної особи. Доволі схожа концепція міститься й у КК Франції, яка включає такі основні положення: кримінальна відповідальність юридичних осіб є додатковою, спеціальною та обумовленою; юридичних осіб можна притягнути до кримінальної відповідальності лише поряд із фізичними особами, які безпосередньо вчинили діяння, заборонене кримінальним законом; така відповідальність зумовлена наявністю двох обставин, а саме злочинного діяння, вчиненого на користь юридичної особи її керівником чи представником; вона може застосовуватись лише у випадках, спеціально передбачених законом. Науковці відзначають, що відповідно до французького законодавства кримінальна відповідальність юридичних осіб є додатковою (лише у разі притягнення до відповідальності фізичної особи, а не замість неї), що зумовлено вчиненням злочину на користь юридичної особи її керівником або представником, і лише у випадках, прямо передбачених кримінальним законом [5 с. 53].

Схожий підхід міститься у законодавстві Нідерландів у Кодексі економічних деліктів, де визначається, що у разі вчинення злочину у сфері економіки кримінальній відповідальності та покаранню підлягає юридична особа або її керівник, який видав наказ вчинити певні дії, або як керівник, так і юридична особа.

Необхідно відзначити, що такий підхід закріплюється у законодавстві більшості країн, які встановили можливість притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб, та зумовлюється тим, що: а) у будь-якому разі дія чи бездіяльність, за яку юридична особа може бути притягнута

до кримінальної відповідальності, вчиняється фізичною особою; б) така фізична особа діє в інтересах юридичної особи; в) є необхідність забезпечення принципу невідворотності кримінального покарання для фізичної особи, навіть якщо злочинні дії були вчинені нею в інтересах юридичної особи (корпорації).

Водночас такий підхід у зарубіжних країнах не є універсальним, а окремі країни закріплюють кримінальну відповідальність юридичних осіб як самостійний вид юридичної відповідальності, не пов'язуючи його з необхідністю притягнення до кримінальної відповідальності фізичної особи, яка вчинила кримінально каране діяння. Зокрема, у кримінальному законодавстві Естонії засудження винної фізичної особи не визначене як обов'язкова умова притягнення до відповідальності юридичної особи. Так, не заперечуючи підходу, що кримінальна відповідальність організації базується на вині її керівника, закон «Про відповідальність юридичних осіб за кримінальні злочини» передбачає можливість притягнення юридичної особи до відповідальності й у разі, якщо засудження винної фізичної особи неможливе з тих чи інших причин. Відповідно до КК Мальти, кримінальне переслідування юридичної особи може здійснюватися, якщо фізична особа, яка фактично вчинила ті чи інші дії, не встановлена чи не засуджена.

Аналізуючи вказані підходи, необхідно зазначити, що кожен із них може трактуватись як доволі виважений, зважаючи на ті чи інші умови вчинення кримінального правопорушення. Зауважимо, що вітчизняні дослідники, як правило, підтримують позицію країн, які визначають кримінальну відповідальність юридичних осіб як додаткову та безпосередньо пов'язують її із встановленням та притягненням до кримінальної відповідальності винної фізичної особи.

На нашу думку, такий підхід не є безпечливішим. Перш за все, це пов'язано з особливостями організаційно-правової форми окремих юридичних осіб та специфікою управлінської діяльності у них. Зокрема, Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», визначаючи особливості управління такими товариствами, у ст. 28 встановлює, що органами товариства є загальні збори учасників товариства, наглядова рада (у разі створення) та виконавчий орган. У цьому ж законі також детально прописується процедура прийняття управлінських рішень у межах товариства у тому числі й колективним виконавчим органом – дирекцією. Практика ведення бізнесу та функціонування юридичних осіб, діяльність яких спрямовується на отримання

прибутку, свідчить, що прийняття управлінського рішення, реалізація якого може призвести до порушення суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом, є багатетапною й охоплює діяльність значної кількості суб'єктів, що у практичній площині ускладнює притягнення до відповідальності конкретної фізичної особи.

Саме тому пов'язування кримінальної відповідальності юридичної особи з обов'язковим встановленням та/або засудженням конкретної фізичної особи, яка вчинила діяння, значно ускладнює притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб, у яких рішення приймаються колегіально (колективно), зокрема, шляхом таємного голосування акціонерів чи членів ради директорів, а надалі виконуються технічними працівниками, які не входять до управлінської ланки корпорації.

Наступним елементом наявної у зарубіжних країнах концепції застосування кримінальної відповідальності до юридичних осіб є **«вид юридичних осіб, які можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності»**. Зауважимо, що такий розподіл зробити доволі складно, що зумовлено різними підходами щодо трактування сутності юридичної особи у законодавстві зарубіжних країн. Зважаючи на це, для цілей даної статті ми використовуємо традиційний у юридичній доктрині поділ юридичних осіб на дві категорії – юридичні особи публічного та приватного права. Аналітичне опрацювання наукових джерел та кримінального законодавства зарубіжних країн свідчить, що традиційним залишається підхід щодо закріплення кримінальної відповідальності юридичних осіб приватного права, що можна продемонструвати на прикладі КК Естонії, який відзначає, що кримінальна відповідальність не застосовується до державних чи муніципальних органів. Відповідно до ст. 2 Закону Угорщини «Про заходи, які застосовуються до юридичних осіб у межах кримінального права» кримінальній відповідальності може підлягати будь-яка юридична особа, за винятком держави Угорщина та зарубіжних держав, установах, перелічених в Конституції Угорщини, Офісу національних зборів, Управління Президента Республіки, Управління Омбудсмана, міжнародних організацій, інших державних органів, які наділені владою, публічна адміністрація та місцеві органи влади. Такий підхід підтримують й деякі вітчизняні науковці. Зокрема, І. І. Чугуніков відзначає, що, виходячи зі специфіки кримінальних правовідносин як відносин субординаційного типу, де одним із суб'єктів обов'язково виступає держава,

слід дійти висновку, що публічні юридичні особи не можуть бути суб'єктом злочину. Не випадково кримінальне законодавство майже усіх країн світу, де існує інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб, містить окремі положення щодо юридичних осіб публічного права [6, с. 263].

Розуміючи логіку та соціально-економічні умови, які спонукали зарубіжних законодавців закріпити виключно юридичних осіб приватного права як суб'єктів кримінальної відповідальності, необхідно зауважити, що такий підхід не зовсім відповідає сучасним реаліям, у тому числі це стосується й України. На нашу думку, необхідність віднесення до суб'єктів злочину як осіб приватного, так і публічного права зумовлюється такими чинниками: а) виникнення нових суспільних відносин у сфері господарської та інших форм діяльності, посягання на які може бути здійснено фізичними особами публічного права (наприклад, відносини у сфері використання об'єктів інтелектуальної власності); наявність в Україні значної кількості державних монополій, які здійснюють господарську діяльність в інтересах держави та можуть вчинити злочини, суб'єктом відповідальності за які є юридичні особи.

Безумовно, доволі складно повністю уніфікувати правові механізми кримінальної відповідальності юридичних осіб приватного та публічного права, зокрема, в частині застосування заходів кримінально-правового впливу, наприклад ліквідації юридичної особи. Як приклад, на підтвердження наведеної тези необхідно звернути увагу на те, що посилення охорони окремих суспільних відносин, зокрема, й за допомогою норм кримінального законодавства може призвести до надання окремим юридичним особам необґрунтованих переваг. На шпальтах наукових видань триває дискусія щодо можливості встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб за порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності [7]. Закономірно, що у даному випадку порушниками цього права можуть виступати і юридичні особи публічного права.

Крім того, аналіз практики кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних країнах свідчить, що вона, як правило, застосовується до юридичних осіб, які здійснюють свою діяльність із метою отримання прибутку, що додатково підтверджується: а) переліком діянь, за вчинення яких юридична особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності; б) переліком заходів кримінально-правового впливу, які можуть застосовуватися до юридичної особи.

У контексті цього необхідно звернути увагу на те, що юридичними особами, які здій-

снюють некомерційну діяльність, може бути вчинено значну кількість діянь, спрямованих на порушення суспільних відносин, які вже охороняються кримінальним законом, але виключно від протиправних посягань з боку фізичних осіб. Узагальнено можна відзначити, що до непідприємницьких товариств належать споживчі кооперативи, громадські та релігійні організації, їх об'єднання, благодійні фонди та інші організації. На нашу думку, зважаючи на особливості розвитку суспільних відносин в Україні, некомерційні юридичні особи потенційно можуть бути визначені у кримінальному законодавстві як суб'єкти злочинів, передбачених ст. ст. 110-2, 114, 142, 161, 172, 174, 179, 180, 182 КК України, і, більше того, такий перелік потенційно не є вичерпним.

Висновки

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що аналіз концепцій кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних країнах є дороговказом для застосування такого інституту в Україні. Водночас реалізація кримінальної відповідальності юридичних осіб в Україні повинна здійснюватися з обов'язковим урахуванням: а) особливостей організаційно-правових форм юридичних осіб, які закріплені у цивільному та господарському законодавстві України; б) практики та процедур управління юридичними особами; в) наявності у структурі економічних відносин в Україні значної кількості юридичних осіб із переважною часткою державного капіталу в уставних фондах;

Social, political and economic changes in the functioning of society always lead to the emergence of new forms of social relations, the normal implementation of which requires regulatory regulation and protection. The great importance of economic agents as participants in various relations has led to the need for a stricter regulation of their activities, not only in the framework of civil and administrative responsibility, but also in criminal matters. Following the amendments made in 2013 to the Criminal Code of Ukraine, legal entities were included in the range of criminal liability entities. This decision of the legislator created a number of theoretical and practical problems related to the implementation of domestic criminal law.

The article analyzes the existing scientific approaches to the existence of varieties of models of criminal liability of legal entities in different countries. Three basic concepts of formation of criminal liability of legal entities are outlined. Two main elements that can be distinguished within the concept of full recognition of the institution of criminal liability of legal entities are analyzed. The model of simultaneous criminal prosecution of a legal entity and a natural person holding a dominant position in the legislation of most countries that established the possibility of criminal liability of legal entities is investigated in detail. This analysis is based on the laws of the United States, Poland, France. The peculiarities of criminal liability for economic torts under Dutch law are also analyzed. Particular attention is paid to the criminal law of Estonia and Malta, according to which criminal charges against legal entities may not be linked to the prosecution of individuals who commit criminal offenses. The legislation of the mentioned countries and the possibility of using their experience in Ukraine were critically evaluated.

Approaches to the types of legal entities that may be prosecuted are analyzed in detail in the legislation of foreign countries. It is established that the approach of criminal prosecution of private legal entities is the traditional one. It is also justified that, in the practice of foreign countries, such liability applies to persons who carry out their activities for profit. Perspective directions of the use of foreign experience in the legislation of Ukraine are distinguished.

Key words: legal entity, criminal liability, measures of criminal influence, foreign experience, subject of criminal liability.

г) переліку суспільних відносин, які охороняються за допомогою норм кримінального права, та потенційної можливості посягання на ці відносини з боку юридичних осіб різних організаційно-правових форм.

Список використаних джерел:

1. Сосніна О.В. Питання відповідальності юридичних осіб за порушення недоторканості приватного життя. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2016. № 8. С. 505–510.
2. Стрельцов Є.Л. Відповідальність за економічні злочини в країнах англо-американської правової сім'ї. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2014. № 11. Том 2. С. 66–69.
3. Михайлов О.О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец: 12.00.08. Київ, 2008. 18 с.
4. Фріс П.Л., Медицький І.Б. Юридична особа як суб'єкт злочину за законодавством країн Європи та Америки. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Юридична»*. 2007. № 3. С. 338–344.
5. Крылова Н.Е. Основные черты нового уголовного кодекса Франции. Москва: Спарк, 1996. 124 с.
6. Чугуніков І.І. Проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 44. С. 262–271.
7. Яра О.С. Проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб за порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2013. Вип. 182. Ч. 1. С. 315–323.